

O INTEROGAȚIE CICERONIANĂ PRELUATĂ DE SALLUSTIUS

A Ciceronian Interrogation Taken from Sallust

Claudia TĂRNĂUCEANU¹

Abstract

The resemblance of the words put in the mouth of Catiline by Sallust, in *De coniuratione Catilinae* (XX, 9), to the first interrogation placed in the opening of Cicero's *Oratio in Catilinam* (I, 1) has been explained in various ways by the modern scholars. One possible interpretation is that Sallust aims to present Catilina as a powerful opponent of Cicero (a persuasive orator, skilful in choosing words and conscious of their effect).

Keywords: Roman oratory, Cicero, Sallustius, the catilinarian conspiracy, rhetorical interrogation

Generații întregi, din antichitate și până astăzi, au citit, memorat, studiat și recunoscut ca specific ciceroniană una dintre cele mai faimoase interogații retorice, cea care deschide celebrul *exordium ex abrupto* al primei Catilinare. Primul discurs împotriva lui Catilina, susținut în fața senatului întrunit de urgență în dimineața zilei de 8 noiembrie, 63 a. Chr., de către Cicero, unul dintre consulii în funcție ai anului respectiv, a fost considerat încă din antichitate un model al artei retorice, o sursă clasică din care puteau fi extrase exemple demne de urmat atât în ceea ce privește compoziția, cât și structura lingvistică (pe toate palierele limbii latine: fonetic, morfo-sintactic, lexical, stilistic). Nu întâmplător, așadar, interogația *Quae quousque tandem patiemini, o fortissimi viri?*, întâlnită la Sallustius, în lucrarea *De coniuratione Catilinae* (XX, 9), scrisă cu aproape douăzeci de ani mai târziu (după moartea lui Cicero), atrage atenția cititorului avizat, amintindu-i de *Quousque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?*² (*In Catilinam*, I, 1) cu care începe orația ciceroniană. Surprinde totuși faptul că Sallustius îi atribuie cuvintele tocmai adversarului lui Cicero, Catilina, într-un discurs fictiv rostit în fața conspiratorilor.

Cercetătorii moderni au emis diverse ipoteze cu privire la această similitudine între cele două interogații. Ronald Syme remarcă faptul că la Sallustius pare a fi vorba despre o parodiare a expresiei ciceroniene³, ca manifestare a rezervelor acestuia, și chiar a dezacordului față de arpinat («Sallust now transmutes personal hostility into emulation in the field of letters, wilfully creating style and manner that defies and denies everything that is „ciceronian” »⁴). R. Renehan susține, de asemenea, că această ocurență, deloc

¹ Lector univ. dr., Catedra de limbi clasice, italiană și spaniolă, Universitatea „Al. Ioan Cuza” din Iași

² Despre popularitatea interogației și imitarea tiparului ciceronian din antichitate până în vremurile moderne, vezi Claude Loutsch, *L'exorde dans les discours de Cicéron*, Latomus. Revue d'Etudes Latines, Bruxelles, 1994, n. 26.

³ Ronald Syme, *Sallust*, Berkeley, 1964, p. 106 („If that is malice, it is not very noxious”).

⁴ Ibidem, p. 111.

întâmplătoare⁵, este o aluzie ironică, irevențioasă, reflectând atitudinea lui Sallustius față de Cicero⁶. Explicația este catalogată de D. C. Innes⁷ ca nesatisfăcătoare. Respingând ideea unei intenții parodice, Innes sugerează că, dimpotrivă, este vorba de un compliment subtil adresat lui Cicero prin imitație (*mimesis*), ilustrând imoralitatea și duplicitatea lui Catilina prin pervertirea cuvintelor oratorului într-un discurs căruia dorește să îi imprime o vehemență asemănătoare celei ciceroniene⁸.

Privind situația dintr-un unghi cu totul diferit diferit, D. A. Malcolm⁹ avansează ideea că expresia nu este câtuși de puțin ciceroniană; cuvintele i-ar fi aparținut lui Catilina însuși, iar consulul anului 63 le preia¹⁰ în intenția de a-l ironiza. „If evidence for Catiline’s use of these words is meagre, the mood they represent is central to the character of this impatient, much frustrated man (e.g. B.C. 20.10, 20.14, 27.4, 35.3, 58.4), and, one way or another, the senate would recognize the reference and see its point (‘Fed up? We all are... with you!’)”¹¹. L. Von Jan¹² consideră că Cicero ar fi putut „împrumuta” expresia pentru a-i demonstra lui Catilina cât este de bine informat cu privire la întrunirea și planurile conspiratorilor.

Opinăm că intenția lui Sallustius de a imita expresia ciceroniană nu vizează parodierea acesteia sau evidențierea josniciei lui Catilina și nu ascunde nici ironie sau maliție. De asemenea, preluarea de către Cicero și, ulterior, de către Sallustius a unor cuvinte despre care s-a aflat de la alții¹³ că ar fi fost rostite de conspirator ni se pare destul de puțin probabilă¹⁴.

⁵ « When he puts into the mouth of Catiline the words „*quae quo usque tandem patiemini*”, the echo of Cicero must be intentional. Otherwise, we have to maintain that Sallust himself failed to perceive the close parallelism of language and of pointedly opposed contexts. Such a coincidence would be too remarkable to be probable » – R. Renehan, *A Traditional Pattern of Imitation in Sallust and His Sources*, „Classical Philology”, Vol. 71, No. 1, Jan., 1976, p. 99.

⁶ Ibidem. Renehan ține să adauge „this is the only specimen of parody in Sallust: here the Roman Thucydides laughed” (ibidem, p. 100).

⁷ D. C. Innes, *Quo Usque Tandem Patiemini?*, „The Classical Quarterly”, New Series, Vol. 27, No. 2, 1977, p. 468

⁸ Ibidem.

⁹ D. A. Malcolm, *Quo Usque Tandem...?*, The Classical Quarterly, New Series, Vol. 29, No. 1, 1979, pp. 219-220. V. și H. Berry, în Cicero, *Political Speeches*, translated with introduction and notes by D. H. Berry, Oxford, Oxford University Press, 2006, p. 302, n. 1.

¹⁰ „As for Cicero, other people’s prose, as well as his own, got the benefit of his critical attention, and their stylistic eccentricities are allowed to provide ammunition for attacking them” – D. A. Malcolm, *op. cit.*, p. 219.

¹¹ Ibidem.

¹² L. von Jan *apud* Claude Loutsch, *op. cit.*, n. 26, p. 282

¹³ Cicero a aflat despre conjurație prin intermediul Fulviei, amanta unuia dintre conspiratori (Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, XXIII, 1-5 și XXIV, 3). Cf. Appianus, *Bella civilia*, II, 3, 1; Plutarh, *Cicero*, 16, 2. Dacă acestea au fost, într-adevăr, cuvintele lui Catilina, se poate ridica și întrebarea cum a luat Sallustius cunoștință de ele.

¹⁴ De obicei, atunci când Cicero dorește, în prima Catilinară, să demonstreze că este la curent cu ce dispoziții a dat Catilina conjuraților, ține să sublinieze că îi cunoaște afirmațiile (...confirmasti *te ipsum iam esse exiturum*; dixisti *paulum tibi esse etiam nunc morae quod ego viverem* – *In Catilinam*, I, IV, 9 – ai afirmat clar că tu însuși ai deja de gând să pleci, ai spus că ești chiar acum puțin în întârziere din cauză că eu aș fi <incă> în viață). De asemenea, oratorul pare să facă aluzie sau chiar să citeze cuvinte ale conspiratorului și în alte pasaje: *Interrogas me, num in exilium?* (*In Catilinam*, I, 13) (Mă întrebi: „în exil oare?”); *Refer, inquis ad senatum: - id enim postulas, et si hic ordo placere decreverit te ire in exilium, obtemperatum te esse dicis* (ibidem, 20) („raportează senatului”, zici; căci asta ceri, iar dacă această instanță ar decreta că dorește să pleci în exil, zici că te vei supune).

În pofida stilului său „anticiceronian” și a animozității evidente manifestate față de Cicero, istoricul latin îi recunoaște acestuia calitățile discursului: *Tum M. Tullius, sive praesentiam eius timens, sive ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicae, quam postea scriptam edidit* (*De coniuratione Catilinae*, XXXI, 6) (Atunci M. Tullius, fie temându-se de prezența lui, fie împins de mânie, a ținut o cuvântare strălucită și utilă republicii, pe care mai apoi a publicat-o). Finalul frazei, care îl anunță pe cititor despre publicarea ulterioară a discursului, reprezintă implicit și explicația pentru faptul că istoricul nu îl mai reproduce în lucrarea sa. Apare în schimb, pe lângă alte discursuri fictive¹⁵, cel al lui Catilina, rostit în fața conspiratorilor. În pofida disprețului evident față de personaj, Sallustius îi recunoaște totuși un oarecare talent oratoric (*satis eloquentiae, sapientiae parum* – *De coniuratione Catilinae*, V, 4). Cu scopul de a ilustra efortul și mijloacele la care recurge conspiratorul pentru a-i convinge pe asociații săi de necesitatea aplicării unor măsuri de urgență, istoricul latin redactează un discurs, întins pe șaisprezece paragrafe (*De coniuratione Catilinae*, XX, 2-17), în care procedeele artei oratorice (interogații retorice¹⁶, repetiția oratorică¹⁷, polysindetonul¹⁸, anafora, paronomasia¹⁹ etc.) sunt adaptate stilului propriu, caracterizat, în general, de viteză și concizie²⁰.

Quintilianus remarcă strategia salustiană, constând în a spori forța de persuasiune a orăției prin prezentarea îndemnului la acțiuni extreme ca fiind motivat nu de ticăloșie, ci de indignare²¹. Acest fapt reiese și din fragmentul: *Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis reliquere pericula, repulsas, iudicia, egestatem. Quae quousque tandem patieminus, fortissimum viri?* (*De coniuratione Catilinae*, XX, 10-9) (Și astfel toată influența, puterea, cinstea, bogățiile sunt la ei sau unde vor ei, nouă ne-au lăsat primejdiile, eșecurile electorale, judecățile, sărăcia. În fine, până când veți răbda acestea, bărbați neînfricați?). Interogația, recunoscută ușor de cititorul familiarizat cu expresia ciceroniană, funcționează aici ca un avertisment, semnalând că ceea ce urmează a le fi comunicat conspiratorilor dobândește o importanță deosebită. Opțiunea pentru folosirea acestui procedeu de stil, care conferă orăției fervoare și dinamism, este justificată în ambele discursuri, scopul urmărit prin întrebările retorice fiind acela de a face presiuni²² asupra interlocutorului / interlocutorilor.

¹⁵ E. g. discursurile lui Cato (*De coniuratione Catilinae*, LII, 2-36) și Caesar (ibidem, L, 1-43), discursul rostit de Catilina în fața armatei (ibidem, LVIII, 1-21).

¹⁶ Interogațiile, în număr de șase, sunt inserate în a doua parte a discursului, în grupuri de câte două (*De coniuratione Catilinae*, XX, 9; 11; 13-14).

¹⁷ *En illa, illa, quam saepe optatis, libertas* (Sallustius, *De coniuratione Catilinae*, XX, 14) (Iată acea libertate pe care o doriți adesea). Quintilianus, *Institutio oratoria*, IX, 29, remarcă valoarea stilistică a repetiției după o interjecție.

¹⁸ E. g. repetarea conjuncțiilor în: *Vel imperatore vel milite me utimini; neque animus neque corpus a vobis aberit* (ibidem, XX, 15) (folosiți-vă de mine fie ca general, fie ca soldat; nici forța spiritului, nici puterea mea fizică nu vă vor părăsi).

¹⁹ Ambele figuri (anafora și paronomasia) sunt prezente în *nam idem velle atque idem nolle, ea demum firma amicitia est* (ibidem, XX, 4) (căci a voi același lucru și a nu voi același lucru, tocmai aceasta înseamnă o prietenie trainică).

²⁰ Cf. Quintilianus, *op. cit.*, IV, 2, 45; X, 1, 102; X, 1, 32, X, 2, 17.

²¹ Ibidem, III, 8, 45.

²² Cf. Quintilianus, *op. cit.*, IX, 2, 7-8.

Înlocuirea sintagmei ciceroniene *abutere... patientia nostra*²³ (vei abuza de răbdarea noastră) printr-un singur verb, *patiemini* (veți răbda), aflat tot la viitor, pare a se supune preferinței salustiene pentru concizie și rapiditate, iar poziționarea secvenței *quousque tandem patiemini* în centru propoziției face ca atenția să se concentreze asupra acesteia²⁴. Nuanța ofensatoare, de invectivă, prezentă la Cicero, dispăre, lăsând locul indignării. Interogația, urmată imediat de o alta, este plasată nu în deschiderea discursului, ca la Cicero, ci după o serie de paragrafe în care este evidențiată situația jalnică a participanților la întrunire (prin folosirea persoanei I, *nobis reliquere*, Catilina incluzându-se în aceeași categorie), supuși puterii celor câțiva aflați în fruntea republicii (...*postquam res publica in paucorum potentium ius atque dicionem concessit – ibidem*, XX, 7 – după ce republica a ajuns sub autoritatea și stăpânirea câtorva potențați). Deși se adresează tot unor conjurați, perspectiva din care le vorbește Catilina este aceea a unui aliat (vocativul din final, însoțit de un atribut adjectival la superlativ, *fortissumi viri*²⁵, este abil utilizat pentru a sugera respectul față de public).

Caracterul percutant și mobilizator al discursului îl recomandă aici ca adversar redutabil al lui Cicero. Vehemența, patosul, incisivitatea cuvântării îl transformă într-un orator abil în mânuirea cuvintelor și conștient de efectul lor. Prezentându-l în postura de lider, Sallustius îl situează pe o poziție asemănătoare celei de pe care se adresase consulul senatului. Intenția nu este de a-l persifla, prin comparație, pe Cicero, ci aceea de a atrage atenția asupra pericolului reprezentat de un conspirator, care poate da dovadă de putere de convingere, viteză de acțiune și capacitate organizatorică asemănătoare.

²³ Expresivitatea sintagmei este dată și de folosirea verbului compus (*ab-utor*), deponent a cărui formă de viitor prezintă desinența *-re* (preferată de Cicero pentru toate verbele pasive aflate la persoana a II-a, singular, a acestui timp). Posesivul *nostra*, care însoțește complementul în ablativ al verbului, *patientia*, sugerează implicarea afectivă a oratorului.

²⁴ În interogația ciceroniană, această poziție o are vocativul *Catilina*.

²⁵ Forma superlativului *fortissumi* (în locul clasicului *fortissimi*) se încadrează în specificul stilului salustian care privilegiază uzul arhaismelor lexicale.